

Un ric patrimoni *històric*

JOSEP MASÓ i ANTONI ROVIRAS

La plana del Baix Ter és un espai fortament humanitzat que conserva, en un territori relativament petit, un riquíssim patrimoni històric que inclou des de les restes més antigues de la presència humana a l'Empordà, a les coves dels caus del Duc del Montgrí fins a les modernes restes deixades amb motiu de la guerra civil espanyola d'aquest segle.

Només amb un cop d'ull endevinem que l'entorn natural de la plana del Baix Ter ha condicionat en bona manera la distribució humana en el territori. Fins fa ben poc la plana ha estat una zona aiguamollenca, pantanosa i al·luvial amb uns petits turons on s'han assentat no només la majoria de nuclis actuals sinó també poblacions desaparegudes com és el cas del poblat de l'època del bronze de la Fonollera, la ciutat ibèrica d'Ullastret, el nucli d'Empúries...

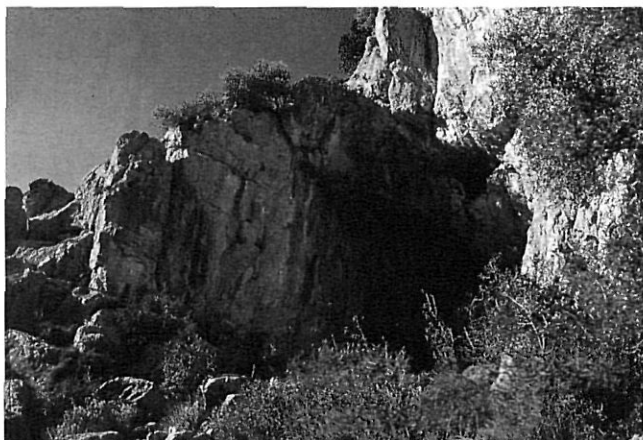
Malgrat la limitació que suposava l'ocupació efectiva d'aquest espai, els habitants de la plana han estat sempre ben comunicats. L'antic camí d'Empúries que, des d'època romana, unia Empúries amb Girona, travessava aquest territori i va ser una bona via de comunicació entre els diferents pobles de la plana.

Per raons d'espai ens limitarem a donar una breu visió d'aquest patrimoni destacant, per períodes, els elements que ens han semblat més significatius. Al final del treball recollirem en una llista ordenada alguns dels elements patrimonials de l'espai que demostren l'elevada potencialitat històrica del territori.

Prehistòria

Els caus del Duc del massís del Montgrí són, ara per ara, el testimoni més antic del pas de l'home a l'Empordà. Les restes arqueològiques trobades en aquestes cavitats des de principis de

El cau del Duc de Torroella, testimoni de les primeres ocupacions humanes a l'Empordà, ara fa 3000.000 anys.

segle demostren que els pobladors paleolítics d'ara fa prop de 300.000 anys varen trobar al massís i a la plana del Baix Ter unes condicions immillorables: coves, cacera abundant, matèries primeres... que els portaren a establir-s'hi periòdicament.

Avui a les coves paleolítiques del Montgrí ja no s'hi realitzen treballs arqueològics. Malgrat això, alguns autors defensen que els caus del Duc no estan exhaurits i que una campanya sistemàtica de treballs arqueològics aportaria informació preciosa sobre el sistema de vida d'aquests primers empordanesos.

Ja al neolític, les petres esquerdes i caus del massís tornaran a ser ocupades, aquest cop no com a lloc d'habitatge sinó com a enterraments col·lectius. Afortunadament s'ha pogut excavar i publicar una d'elles: el cau d'en Calvet. Els seus resultats, a més, s'han publicat i per tant coneixem bé el contingut de la cova.

Els treballs de camp han permès extreure 43 individus del neolític molts d'ells amb un aixovar important. Aixovar compost d'eines que es feien servir mentre eren vius: falç de sílex per al treball agrícola, terrissa de taula, objectes ornamentals... que ens ajuden a comprendre la seva manera de viure. A part de la cova d'en Calvet en coneixem moltes més al massís: el cau de les Dents, el cau dels Ossos, el Tossal Gros, l'Olivar d'en Margall... Malauradament, però, no hem trobat encara els llocs d'habitatge d'aquests pobladors.

Les primeres evidències d'establiments humans a l'aire lliure les trobem en els petits turons que sobresurten de la plana, circumstància que es repetirà en establiments posteriors. Primer al Puig Mascaró cap al 5.000 aC, però sobretot a la Fonollera al voltant del 1.800 aC i al nucli Parralí d'Empúries trobem les primeres comunitats que es fixen a l'espai i que viuen de l'explotació de l'agricultura i de la ramaderia.

Ruïnes de la ciutat romana d'Empúries.

L'edat antiga

Per entendre la gran riquesa de jaciments de l'edat antiga, que inclou bàsicament a casa nostra la cultura ibèrica i la romana, hem de comprendre la situació geogràfica de la plana del Baix Ter, que a l'edat antiga es trobava enmig dels dos grans focus de desenvolupament de Catalunya: Empúries, al nord i Ullastret al sud.

El poblat ibèric d'Ullastret és un dels més ben estudiats de Catalunya i aporta una informació valuosíssima sobre el *modus* de vida del món ibèric. En el seu període de més importància, ens mostra un món ibèric concentrat en uns llocs concrets: Ara per ara, el poblat ibèric d'Ullastret i el redescobert Puig de Serra són els testimonis més importants d'aquest moment a la zona.

A part d'aquests grans assentaments, trobem escampats per la plana altres jaciments d'època ibèrica com el mas Solei, amb materials del segle IV aC.

La ciutat d'Empúries, fundada pels focs a mitjan del segle VI aC, jugarà també un paper important a la zona. En un principi els pobles colonials es limiten a efectuar intercanvis amb els indígenes. Poc a poc, però, Empúries es converteix en l'agent més dinàmic de la zona i a partir del segle III aC, amb l'arribada romana, desplaça totalment a Ullastret com a focus de desenvolupament de la cultura ibèrica. L'extraordinari desenvolupament d'aquesta ciutat farà viure al món ibèric la seva darrera, però, probablement també més propera època. No ens ha d'estranyar, doncs, que sigui ara el moment de màxima expansió del món ibèric amb una multiplicació important del nombre de jaciments: La Torre Gran a Torroella, el puig Montiró a Rupit, el camp de sitges de Sant Iscle...

Cap a l'any 100 aC, tindrà lloc una transformació important en el nostre territori. És el moment en què s'introdueixen nous sistemes d'explotació econòmica portats pels romans des d'Itàlia: les vil·les que trobarem també escampades a la nostra zona: camp de la Gruta a Torroella, el camp de la Creu a Ullastret, Mas Vicenç de Verges, els Tolegassos a Viladamat... La multiplicació d'aquests establiments ens indica que la població poc a poc ha anat acostumant-se als valors i als costums romans.

L'edat mitjana

El pas del món antic a l'edat mitjana no va suposar un tall en la història de la plana del Baix Ter i, així, moltes de les vil·les varen continuar funcionant fins els segles VII i VIII dC com sem-

blen corroborar l'exemple de la vil·la del camp de la Gruta i altres.

A partir però del segle VIII comença un període poc clar. Molts dels llocs deixen de funcionar i la població es desplaça cap a zones més segures, a les comarques de muntanya i al sud de França, segurament per la inestabilitat de la plana, autèntic corredor de pas per a les ràtzies musulmanes. De fet sabem ben poca cosa de la curta estada dels musulmans a casa nostra (715-785).

L'etapa posterior, a partir del segle IX, serà decisiva per al poblament de la zona. És en aquest moment quan neixen la majoria de poblacions del Baix Ter, moment en què, un cop pacificat el territori, es comença a repoblar: l'any 834 trobem documentat per primer cop Ullà, el 888 Torroella, el 889 Pals i Begur, el 881 Belcaire, el 965 Fontanilles...

D'aquesta etapa trobem a l'àrea d'estudi uns interessants exemples arquitectònics: l'església de Sant Julià de Boada, en paraules de Joan Badia, un dels elements preromànics més interessants de la comarca que pertany als segles VIII-IX aC amb arcs interiors d'època mossàrab i visigòtica. Un altre exemple és el de Sant Romà de Sidillà, a Foixà, on trobem les restes d'un poblat alt-medieval i un temple preromànic avui colgat per les sorres.

Poc a poc, aquests nuclis van transformant-se en nuclis de població més importants, tal com ho demostra la consagració d'esglésies parroquials i de castells: el 1085 castro Torroella, el 1062 el castell de Pals, el 1002 església de Belcaire, el 1117 l'església d'Ullà... En realitat pot dir-se que el desenvolupament dels pobles va paral·lel a l'expansió de l'art romànic. No és estrany, doncs, que l'art romànic sigui el més comú a la plana del Baix Ter.

Pràcticament a cada població es troben testimonis d'aquest art i ens és impossible des d'aquí tractar tots els elements individualment. Per aquest motiu hem destacat els exemples que ens han semblat més representatius: l'església d'Ullastret, el conjunt medieval de Palau-sator, la talla de fusta romànica de la Verge de la Fossa d'Ullà i les pintures de Sant Esteve de Marenya i de Fontclara.

L'església d'Ullastret és un dels exemples més ben conservats i d'interès de l'Empordà. És de planta basilical, no té transepte i presenta una decoració llombarda. El temple exemplifica el model d'església de la plana del Baix Ter: segurament ja existia durant el preromànic i presenta transformacions posteriors que mostra que la retocaren segons el gust i l'estil de l'època.

Palau-sator és un magnífic exemple de creixement medieval en cercles concèntrics. En efecte, la torre del castell es troba situada en la part més cèntrica del recinte murallat. Va ser a partir

Església de Sant Julià de Boada.

Mas fortificat a Pals.

d'aquesta torre que començà a créixer la població formant tres anells concèntrics successius.

De l'antiga col·legiata d'Ullà, procedeix una de les escultures romàniques més impressionants de la comarca i l'única d'aquestes característiques a la plana del Baix Ter: la Mare de Déu de la Fossa, probablement del segle XI i que avui pot admirar-se a l'església de Santa Maria d'Ullà.

Per últim, a la zona també hi ha restes de pintures murals al monestir de Sant Pau de Fontclara, lloc on es troben un dels pocs conjunts pictòrics d'estil romànic «in situ» a l'Empordà.

Contràriament a l'estil romànic, ben abundant a la zona, els exemples d'època gòtica no són tan nombrosos a la plana del Baix Ter. Representacions d'aquest moment només les trobarem en llocs que històricament varen adquirir una importància. El cas més clar és a Torroella, que de la mà dels comtes-reis catalans es convertirà en una de les poblacions més importants de l'Empordà al segle XIV. En aquesta població trobarem elements destacats del gòtic de la comarca: l'església de Sant Genís, construïda a partir del segle XIV, el castell del Montgrí, construït entre el 1296 i el 1301. Hem de destacar, en aquest moment, la implantació d'una retícula urbana que planificarà el desenvolupament de la vila.

El gòtic, però, no és exclusiu de Torroella. També és present a esglésies com les de Sant Cristòfol de Fonolleres a Parlavà, Sant Vicenç de Rupjà, la llotja d'Ullastret, la casa de la vila de Pals, el castell Palau de Belcaire, bastit amb motiu de l'enfrontament dels comtes d'Empúries contra els comtes-reis de Catalunya, i a altres edificis civils escampats pels pobles de la plana del Baix Ter.

Edat moderna

A causa de l'elevat nombre d'elements patrimonials d'aquest moment hem decidit agrupar-los en categories diferents: edificis civils (masos al camp i casals a les viles i pobles); edificis religiosos: monestirs, esglésies, ermites i per últim altres elements difícils de classificar.

Entre els edificis civils destaquem la presència de casals, molts d'ells amb uns inicis anteriors, que són propietat de famílies benestants i que presenten una decoració exterior rica en elements escultòrics i arquitectònics. Al camp, aquests casals incorporen, a causa de la presència de pirateria a la plana litoral, una torre i apareixen d'aquesta manera uns elements patrimonials d'alt interès a casa nostra: les masies fortificades, moltes

d'elles encara d'empeus en l'actualitat com la Torre Gran a Torroella, Sant Pau de ses Garites a Pals, Les Corts, a Empúries...

Lligades a la fortificació dels masos apareixen en llocs estratègics un seguit de torres isolades, com ara la Torre Moratxa a les Maures, la Torre de Montgó, la Torre dels Moscats, moltes d'elles envoltades avui de pinedes i de difícil accés, que antigament formaven part d'un complex sistema de defensa contra els atacs des del mar.

Pel que fa als edificis religiosos, d'una banda, hi ha exemple d'edificis de nova planta com les esglésies de Santa Maria de la Sala, l'església de Parlavà, Ullà i Gualta, i de l'altra, continua posant-se al dia edificis d'època anterior que s'adeqüen a l'estil del moment, com és el cas de la reforma de la façana d'època barroca de l'església de Pals i la reforma també barroca de Sant Iscle entre molts d'altres exemples.

D'aquesta època es conserven, a Torroella, dos claustres ben singulars: el del convent dels Agustins, actual Institut de Batxillerat, d'estil toscà datat al segle XVII, i l'Hospital de Pobres i Malalts del segle XVIII.

A part hi ha elements ben singulars d'aquest moment que destaquen a la plana del Baix Ter com per exemple el pont de Gualta dels segles XVI i XVII de cinc llunes. Per acabar amb aquest període només comentar la presència a la majoria de poblacions d'elements industrials com ara molins, testimoni del control i aprofitament de l'aigua i la presència, també nombrosa, de forns de calç al massís del Montgrí.

Edat contemporània

Finalment farem un breu repàs als elements més destacats d'època contemporània, tenint en compte que es fa difícil parlar de patrimoni d'elements actuals que ara per ara no han entrat encara en aquesta categoria.

A les illes Medes hi ha un edifici militar, avui mal conegut, caigut en l'oblit i per vergonya nostra en estat ruïnós, una fortalesa datada de l'època napoleònica i que va ser a la fi del XIX un lloc habitat per militars a causa de l'interès estratègic de l'illa.

A cavall entre els segles XIX i XX la fesomia dels pobles amb més població i amb més contacte marítim es transformarà amb la vinguda d'un nou estil arquitectònic arribat d'Amèrica: són les cases dels «indians», els nous rics que partint com a pobres de les seves poblacions d'origen tornen d'Amèrica enriquits i amb la voluntat de demostrar la seva nova posició. D'aquesta manera apareixen en els

Església de Gualta.

Pont de Gualta.

llocs més emblemàtics de les poblacions grans cases d'estil colonial: la casa Marquès a l'Estartit, la casa Mascort a Torroella...

Ja d'aquest segle trobem mostres disperses d'elements d'interès com ara les obres de restauració del palau dels comtes de Torroella, feta per l'arquitecte Rafael Masó i Torrents, l'edificació d'edificis singulars com ara el cinema Montgrí, l'any 1926, l'església de Santa Anna de l'Estartit... Un capítol destacat del patrimoni de casa nostra l'ocupa l'època franquista en què es basteix el pont de Torroella, com a símbol del que es pretenia en una nova època.

Finalment, a l'actualitat molts dels elements patrimonials d'alt interès han estat revaloritzats gràcies a l'element turístic que té la zona i de segona residència. D'aquesta manera s'ha tret la pols a edificis que d'altra manera haguessin desaparegut. No obstant això, poques vegades hem sabut exigir que les intervencions es fessin sense que es perdessin els elements d'interès històric.

Conclusions

La nostra idea ha estat fer una pinzellada al patrimoni històric i arquitectònic de la plana del Baix Ter, un patrimoni que ha rebut i rep encara un tractament desigual. Si bé és cert que hi ha elements tractats correctament i que gaudeixen d'un bon estat de salut, malauradament n'hi ha d'altres en els quals si no s'incideix ràpidament es perdran de forma irreversible.

Si volem preservar aquest ric patrimoni estem obligats a divulgar-lo i a revaloritzar-lo. Donar-lo a conèixer, d'una banda, com a element que testimonia no només el passat dels pobles, sinó que alhora ens explica com s'ha arribat al present.

De l'altra, com a instrument capaç de donar-nos una idea globalitzadora d'una unitat territorial.

Finalment hem de projectar aquest llegat cultural com a eina de desenvolupament del territori a través de la creació de circuits culturals i turístics, de l'elaboració de propostes pedagògiques destinades tant als nois i noies dels pobles de la plana del Baix Ter com als del seu exterior.

A continuació, per donar idea de la vàlua patrimonial de la plana del Baix Ter fem una relació d'alguns dels elements més representatius per municipis, entenent com a tals els vestigis que encara estan en peu.

Josep Masó és mestre.

Antoni Roviras és llicenciat en història (UAB)

La fortificació militar de les illes Medes, als anys 30.

Estartit - Faro de las Medas

V. Farranó

Patrimoni històric

Albons

Església de Sant Cugat (X)
Església de Sant Grau (X-XI)
Castell d'Albons (XIII-XIV)

Pintures romàniques (XIII)
Església de Sant Julià de Boada (VIII-IX)
Creu de Terme (XVI)

Bellcaire

Església de Sant Joan de Bellcaire (X-XI)
Castell Palau de Bellcaire (XIII-XIV)

Pals

Església de Sant Pere (XII-XVIII)
Conjunt medieval de Pals
Torre de les Hores (XI-XII)

Colomers

Església de Santa Maria (XI-XVIII)
Portal de l'antiga Muralla
Capella de Sant Llenç (X-XIV)

Parlavà

Església de Sant Cristòfol de Fonolleres (del preromànic al segle XVI)
Església de Sant Feliu (del romànic al XIX)
Castell de Fonolleres (XIII-XIV)

L'Escala

Conjunt monumental d'Empúries
Església de Sant Martí d'Empúries (IX)
Masos fortificats: Les Corts, Mas Vilanera (XVI-XVII)
Monestir de Santa Maria de Vilanera (XIV)
Esglésies paleocristianes d'Empúries

Serra de Daró

Església de Santa Maria de Serra (XII-XIX)
Castell de Canyà (XI-XII)
Església de Sant Iscle (XII-XVII)

Fontanilles

Església de Sant Martí (segles XII-XVIII)
Castellot de Fontanilles
Església de Sant Romà de Llabià (XI-XVII)

La Tallada d'Empordà

Església de Santa Maria (XIII-XIV)
Muralls (XIII-XIV)
Església de Sant Esteve de Maranyà (X-XI)
Sant Climent de Tor (X-XI)

Foixà

Castell de Foixà a partir del XIII
Sant Llorenç de les Arenes (XII-XIII)
Sant Romà de Cidillà (VII-VIII)
Santa Maria de la Sala (XVIII)
Sant Joan de Foixà (XVI)

Torroella de Montgrí

Església de Sant Genís (XIV-XIX)
Castell del Montgrí (XIII-XIV)
Masos fortificats: Torre Begura, Torre Gran, Mas Ral (XVI-XVII)
Claustre dels Agustins (XVII)
Casa Mascort (XIX-XX)

Garrigoles

Església de Sant Sadurní (XII-XIII)
Església de Sant Vicenç (Les Olivetes) (romànic tardà)
Can Ros (XVIII)

Ullà

Església de Sant Andreu (IX-X)
Església de Santa Maria (XIX)
Imatge de la Mare de Déu de la Fossa (XII)

Gualta

Església de Santa Maria (XVIII)
Molí de Gualta (XIV-XVII)
Pont de Gualta (XVI-XVII)

Ullastret

Església de Sant Pere (X-XI)
Muralls (XIII-XIV)
Llotja (XIV-XV)

Jafre

Església de Sant Martí (XVIII)
Castell (XIII-XIV)
Santuari de la Mare de Déu de la Font Santa (a partir del XV)
Molí de Jafre (XVIII)
Creu de Terme (XVII)
Ermita de la Salvetat (XV-XVII)

Ultramort

Església de Santa Eulàlia (XIII)
Can Pagès (XVII)
Mas Devesa (XVI)

Palau-sator

Església de Sant Pere (XII-XIII)
Castell de Palau (X-XI)
Conjunt medieval de Palau
Monestir de Sant Pau de Fontclara (X)
Església de Fontclara (XI-XVIII).

Verges

Església de Sant Pere de la Vall (X-XI)
Cal Rei (torre del XIV-XV) i mas del XVIII)
Molí de Verges (XVIII)
Castell de Verges (XIV-XV)
Muralls (XIII-XV)
Església de Sant Julià (XII-XVIII)

Rupià

Església de Sant Vicenç de Rupia (XIV-XVIII)
Conjunt medieval
Can Candell (XII-XIII)